

Микола ВЕРБОВИЙ

СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ ГОВІРКИ СЕЛА ЛОЗОВАТКА КРИВОРІЗЬКОГО РАЙОНУ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В Атласі української мови мовлення мешканців Криворізького району Дніпропетровської області представлено лише двома населеними пунктами — 76 Мусіївка Криворізького району та 77 Новожиитомир Криворізького району [АУМ III частина II: 58]. Цілком очевидна річ, нинішній стан вивчення особливостей діалектного мовлення новожитніх говірок вимагає, по-перше, згущення мережі обстежуваних населених пунктів, оскільки не можна відтворити повну картину живого мовлення нашої території, базуючись лише на описі говірок двох населених пунктів. Зрозуміло, що новий фактичний матеріал із досі необстежених сіл дозволить не тільки перевірити або уточнити дані, зафіксовані в АУМ, а й сприятиме глибшому розумінню вияву мовних особливостей на території Криворізького району. І по-друге, значну роль у цьому має також відіграти фіксація живого мовлення у формі діалектних зв'язних текстів, тому що лише в тексті найчіткіше виявляються різномірні мовні особливості, які важко чи й не можливо виявити при традиційному обстеженні, коли записуємо відповіді на окремі питання [Гриценко 2003].

Для дослідження обрано село *Лозоватку*, розташоване на берегах річки Інгулець за 18 км од міста Кривий Ріг на лінії Апостоново — Долинська (на картах АУМ село приблизно знаходиться між пунктами 76 і 77 якраз над Кривим Рогом). Лозоватка — село міського типу, центр сільської ради, кількість населення приблизно 6830 чоловік. У селі працює дві школи, районна музична школа. Лозоватку заснували 1765 року переселенці з Чернігівщини (з-під Глухова).

Основними інформаторами виступають *бабусі* (Сідельник Ольга Іванівна, 1928 року народження, освіта чотири класи, Фурт Тетяна Михайлівна, 1935 року народження, освіта один клас) та *чоловік*

(Андреев Іван Іванович, 1942 року народження, освіта сім класів); живуть у цьому селі з діда-прадіда, бабусі за межі села майже не виїжджали, а чоловік служив в армії три роки, потім працював у місті, але жив у селі¹.

Фонетичні особливості А. Вокалізм

Система голосних досліджуваної говірки складається із шести наголошених голосних фонем та п'яти ненаголошених, оскільки ненаголошені голосні [e] та [и] у вимові змішуються, можуть навіть заступати один одного: *їа ни з'наїу; по'налис'ї ми'н'ї* (А).

Голосний [e] попередні приголосні не пом'якшує: *сту'пен'ки по'рбе; при'мерно* (А) (цей прислівник — похідне утворення від праслов'янського *měriti [ЕСУМ 3 482], отже, рефлексом *ě* під наголосом є голосний [e]), *там |коло |бат'ка було та'ке |место; в'ін р'їс на од'н'їм |мес'т'ї* (А), *ї ро'бит' н'їде |т'їки на |мес'т'ї о'тут у'се // |т'їки на |мес'т'ї // н'їде їа ни бу'ла* (С), і цікаво вказати, що до іменника *|место* (3 фіксації), який продовжує праслов'янську назву *město 'місце' [ЕСУМ 3 484], один раз зустрічаємо в аналізованому тексті й форму зі зміною *e* на *i*: *там // та'к'ї м'їс'та бу'ли* (А).

Чергування голосних *e* у відкритому з *i* в закритому складах, як свідчать розглядані тексти, пов'язане найперше з наголосом, а не якістю відповідного складу: у наголошеній позиції виступає голосний [e], а в ненаголошеній збережено звук [i], пор.: *ну |будем о'це ка'зат' о'це п'їч' / а |коло |печ'ї о'та'ко з'робл'їна* (А), *І хл'їп п'є'к'л'ї са'м'ї // |печ'ї |бу'ли // п'їк'л'ї* (Ф) та *га'р'ач'а їак / шо на п'ї'ч'ї не' в'лєж'їш* (А), *по то'ї б'їк о'гон' го'рит' у п'ї'ч'ї* (С), *|бос'ї // на п'ї'ч'ї с'їд'ї'мо* (Ф). Юрій Шевельов називає цю рису „суто південно-східною особливістю” [Шевельов 2002: 977].

---

¹ Від кожного інформатора записано монологічний текст, звучанням понад годину. Приклади із текстів діалектного мовлення подаємо з покликанням у дужках на першу літеру прізвища інформатора, в окремих випадках використовуємо як додатковий матеріал досі не опрацьовані записи говіркового мовлення, паспортизуємо ці приклади так (додат. мат.).

Висловлюю щире подяку Фурт Оксані (група УАФ–06) та Андреевій Тетяні (група УАФ–07) за допомогу в доборі інформаторів.

В окремих словах розгляданих текстів збережено етимологічний голосний [о] в новозакритих складах, наприклад: *напи́шу двіо́е сл'оу́; у во́їну* (Ф), *а л'іс'ла во́їни* (А) (цей іменник — очевидна позика з російської мови), *а бат'ко воз'ме дру́гу* (Ф), *воли / по'налис'а ми'н'і такі спо'коїн'і* (А).

Спорадично відзначаємо паралельні форми з голосними [о] / [і], наприклад: *а баба мо'їа ... з Іскр'їу́ки, мо'їа баба р'ї́на ... са'ма із Іскроу́к'і* (А), *оце ж о'тут ко'р'їу́ ст'і'л'ки бу'ло; і то'же ш'и к'ало ко'роу́ / іду́же ва'шко ро'бил'и* (С), *то о'то ка'зали на'ша // р'ї́да́же ст'ану'її Цибу'л'ової; а ни'ч'ето на'шій ро'д // це / ну ма'ти / бат'ко ро'с'казува́ / із ст'ану'її Цибу'л'ова* (А).

Прислівник *все* виступає в такій формі лише у мовленні однієї бабусі, напр.: *все про'їш'ло; а тут во'їна // по'бил'а все на св'іт'ї; до'їаркоу́ ро'бил'а все жи'т'а* (С). Мовлення іншої бабусі та чоловіка характеризує варіантність форм прислівника або з голосним [е], або з [о], напр.: *вс'о / с'нігу́ ни'ма / все ро'ст'ало / над'вор'ї те'пло вс'о; ка'же все / ни'ма // вс'о / под во'доу́ во'но все // по'гни'ло* (А), *а то'д'ї / в'їд'ро і вс'о // та к'ухал'ї; і с'їно ї со'л'гама ї по'л'ова все; на го'род'ї йак п'їду́ все по'по'л'у* (Ф). Остежені тексти дозволяють ствердити, що кількісно форми *все / усе* переважають над формою *вс'о* в мовленні обох інформаторів: для бабусі це буде 11 форм проти 7, для чоловіка — 47 проти 24. Отже, можемо зробити висновок, що про фонетичну зміну *e > 'o* в цьому прислівнику говорити не доводиться, оскільки говіркова форма *вс'о*, безперечно, виказує вплив російської мови.

До назви *л'од* (< *ledь [ЕСУМ 3 358]), зафіксованої 5 випадками вжитку, один раз у наших текстах зустрічаємо й паралельну форму *л'їд*: *і то'ї л'о'д // йак л'їде зг'їн / ну йо'го нази'вали зг'їн / ну к'рига; ш'ч'ас л'ї́да ро'с'та́ю і все* (А). Обмежений обсяг матеріалу, на жаль, не дозволяє робити тут якихось певніших висновків, проте цікаво, що Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини В. Чабаненка подає лише форму *льод* [СГНН 2 265], а в сусідніх полтавських говірках виступають як паралельні форми *л'од / л'їд* [Вашенко 1957: 37].

Здається, впевнено можна говорити про фонетичну зміну в іменнику *мо'л'од'аж* 'молодь', напр.: *хо'т'їли клуб зро'бит' / мо'л'о.. мо'л'о'д'аж* (С), *хо'дили в ш'колу // тих / мо'л'о'д'аж // і заб'рали* (Ф), хоча сам характер зміни поки що не цілком ясний, пор. *мáлодіж* [Гр. II 4429] та *молодіж* [СГНН 2 290]. Етимологічний словник української мови фіксує діалектну форму [мо'л'од'аж] 'молодь' із покликанням на О. Курило [ЕСУМ 3 502].

Старий голосний [ɛ] послідовно змінився на [a], напр.: *буў о́дин ко́лод'аз'* (А), *ко́лод'а́з'і́ бу́ли* (Ф); після губних — на [ia]: *пйат'* (А), *а держалги талки |дєвйат'* |м'іс'ац'і́ў на бол'нишному (С), *то мин'і́ ж бу́ло |дєвйат'* год // *а |Над'і́ бу́ло |т'іки пйат'?*, *а ж'і́нкі вйа́ зал'и* (Ф).

У нашій говірці відповідником до літературного іменника *дірка* [ЕСУМ 2 92] виступає лише форма *|дирка. ни́має* / *|дирки, і́ о́то дироч'ки* (А).

Між кінцевими приголосними, де останній плавний, виступає вставний голосний: *а вже туди в |центир* холодиў (Ф), *до ко́лод'аз'а к'і́ломнєтир* і́ти; *|опи'ч'ім |шото ш'іс'т' г'ребил'* (А).

В аналізованих діалектних текстах відзначаємо як укання *т'і́йі шу́лу'хи* *да́дут' талко́і* (Ф), так і гіперичні явища заміни відповідного голосного, пор.: *|мама до́стане бо́маги* (Ф), *|тоже ж і ро́бил'а* // *і́йо́го / уд'і́вал'а* / *б'і́жу ж з ро́боти / од ко́роу* (С).

Початковий голосний [a] заступає голосний [o]: *к'і́сточ'ки з обри́ кос'і́ў* (Ф).

У розгляданій говірці широко вживаний приставний приголосний [в] перед початковим голосним [у], напр.: *вже ж те́пер талки йа́ по сво́йі́ |вуд'иц'і́ |бач'у ба́гац'о чу́жих* (С), *|т'іки сп'іват' а |бі́лих н'і́ч'о ни |ви́ч'ил'а / о́то / |вуд'иц'н'і́* (Ф), *хоч' і |р'і́чка ма́лен'ка бу́ла ву́зен'ка; о́то в |мене́ і́ |вуха́ о́то ж* (А). Іменник *ву́гол* (< *ꙋꙗль [ЕСУМ 1 436]) виступає в текстах зі значенням 'ріг вулиці, де збиралася молодь', пор. *ву́гол* (наружний уголь, уголь улицы) [Гр. I 258]: *чу́ так // ву́гол. бу́ў // к'і́лубу / |н'іс'л'а во́їни ни бу́ло / на ву́г'л'і́* (С), *с'і́тепу б'і́жи́мо // на хо́ду запл'і́тайі́мос' і́ на ву́г'л'і́ // п'ід йа́зик тан'ц'у́йім / |бос'і́ // аж ни́лака вста́іе* (Ф). Наголос у нашій формі падає не на кореневий голосний, а на секундарний, пор. *ву́гол* [Гр. I 258] та *ву́г'л* [СГНН 1 207], *ву́г'ля* (Херсонський уезд) [Я 128]. Найвірогідніше, іменник *ву́г'л* вплинув на акцентуаційне оформлення пізнішого для нашої говірки іменника *ву́г'л'а* 'вугілля', напр.: *хай ву́г'л'а́ / то це́ ж на ого́род ни |можна* (А), *і́ ву́г'л'а́ по́йа'вилос' / ву́г'л'ам то́пчили ро́спал'ували; туди́ о́то при́возили ву́г'л'а́ да́вали ро́боч'ім* (Ф). Наголос на флексії у цьому іменнику характеризує не лише говірку Лозоватки, а й загалом нижньонаддніпрянські говірки [СГНН 1 207]. Цікаво вказати, що саме таку форму Етимологічний словник української мови не фіксує, пор. *ву́г'ля* [ЕСУМ 1 436].

У мовленні чоловіка відзначаємо певну варіантність уживання іменників з приставним приголосним [в]: *то йа́ з |вуд'иц'і́ / там*

у нас |улиц'а, вул'а ж то / то д'ї ж нїє було / уг'а ж це вже о'с'о / нач'а'лос' (А). На наш погляд, показово, що в поданих прикладах першою таки виступає форма з приставним приголосним [в], отже, скоріше за все, таке хитання відображає не власне структуру говірки, а — зовнішній вплив російської мови. Ще в мовленні цього ж інформатора виступає два рази форма *ш'час там ї опш'ч'є* / *ї п'ризнаку нї'ма; ну |об'ш'ч'їм* (А) та один раз із приставним приголосним: *шо в р'їч'ку |вопш'ч'їм* / *пїа'цот |метр'їв шо до кол'од'аз'а к'ї'ломї'тур і'ти* (А).

Перед початковим голосним [о] приставного приголосного в нашій говірці не відзначаємо, напр.: *у п'їч'ї // там о'то о'гон' рос'пал'у'їут*; *а во'но // о'гон' і'ак .. і'де* (А), *по тої б'їк о'гон' гол'рїт* / *у п'їч'ї* (С), *ї |ос'їн' і'з'їм*; *з вїс'ни аж і до |осенн* (А), *бу'ли ми |вїгнат'ї |ос'їн'у* (С).

Без приголосної протези фіксуємо в тексті також і дієслово *|кон'ї ... і'ак по'бач'или шо їа їду вже і'р'жут'* (А).

Номен *о'вес* (< *овъзь [ЕСУМ 4 149–150]) функціонує в діалектному тексті, по-перше, без протетичного приголосного, напр.: *їач'л'м'їн о'вес* (А), а по-друге, наголошений секундарний голосний [е] не випадає при словозміні, тобто поводитьсь не як секундарний: *а їа в'їд'ро набев'їру там їач'л'мен'у / ч'ї о'весу, і по'сїпл'у їїм о'весу* (А).

Рідше фіксуємо приставний [г]: *оч'ев'їрет же ж / лист'ки все ж |гостре* (А), *та гар'бу зап'р'аже* (Ф). Іменник *гарбá* — тюркізм (< *araba* 'віз') [ЕСУМ 1 471].

На початку слова виступає голосний [н], напр. *а |баба мо'їа // |бат'кова |мати // з |Искр'їўки сама искр'їўс'ка / вже з д'їругого с.;* *мо'їа |баба р'їдна / |бат'кова |мати / са'ма із |Искроўк'ї* (А).

Випадний голосний [о], „що може факультативно додаватися до початкового приголосного або відпадати перед ним” [Шевельов 2002: 575], представлений в аналізованих текстах по-різному, наприклад, іменник *гол'род* уживаний як з початковим голосним, так і без нього: *на гол'род шос' |бат'ко і нїє но'сїу їа нї з'наїу; те ж / с'ч'ас / хай ву'гл'а / то це ж на ого'род нї |можна; оце ж |л'уди ра'ботаїут, на ого'род'ї* (А), *а в'їн ро'бїу ше на т'рактор'ї |мабут' // на ого'род'ї; то їа ше рабо'тал'а-а / на гол'род'ї і'ак п'їду все по'п'л'у* (Ф). Проте в мовленні однієї бабусі спостерігаємо функціонування лише іменника *гол'род* без відповідної форми з початковим голосним [о] *ти |вїде'ш із с'лого гол'рода; хто там хо'дїу а ї гол'род*

же сад^овил^и / та^ки ж у го^род[']і / а ї го^роди ко^пали / а ї по^лот['] (С).

Відзначаємо також дублетні форми іменника *очерет*, форма без початкового голосного виявляється в мовленні бабусі та^к ї по^че^ре^тах л[']е^жа^ї (Ф), а форма з таким голосним характерна для мовлення чоловіка: ко^палиш і оч[']е^рет во^лно ж / ни од[']не (А). Цілком очевидно, що треба буде з'ясувати, чи форми ч[']е^рет / оч[']е^рет є виявом різниці між мовленням жінок і чоловіків, чи причину слід шукати в чомусь іншому?

Прислівник *обш[']ч[']е*, крім уже раніше поданих форм, раз фіксуємо й без початкового голосного а пш[']ч[']ето ^наший род ... із с[']танц[']ійі Цибу[']л[']ова (А).

Так само не має початкового голосного іменник *огірок*: по^лійду реч[']н[']ген прої[']ду в ^город[']і і / г[']ір[']ки зак[']ри[']ю // ^лбуде в м[']л[']не ва[']рен[']:а (С), су[']с[']іди зб[']іг[']лис' // прин[']ис[']ли нам кис[']л[']ач[']ка / і г[']ір[']к[']і['] (Ф). Інформатор-чоловік, оповідаючи про свою першу роботу, вжив надзвичайно інтересну форму іменника *оберемок*: о^лто с[']іна ж там л[']е^жит' // їа поб[']іжу // ме[']ремк[']ів два на... // і би[']кам (А). Навіть якщо номен *меремок* зобов'язаний своєю появою аберациї пам'яті, то промовистим фактом є брак початкового [о].

Здається, вдалося зафіксувати цікаву форму з приставним голосним [о]: а тра[']ва / там о[']вади / во[']да / шо зали[']вайут' / поми[']дори озур[']ци там / во[']да б[']і[']жит' там тра[']ва та[']ка рос[']те // от // то їа о[']то / а там сп[']ічал[']но гзди(?) їес[']т' // ^лкос[']ат' ^лвади це ж / ну шоб ^лч[']исте бу[']ли (А). Показово, що чужомовний (болгарський) іменник *вада* 'ривчак для води' [ЕСУМ 1 318; Гриценко 1990: 217] потрапив до системи приставного / випадного голосного [о], а власне українські іменники *ос[']ін* та *овес* чомусь залишилися в розгляданій говірці поза цією системою.

Як свідчать зафіксовані діалектні тексти, говіркове мовлення послідовно усуває початковий голосний також і в чужих словах (матеріал дозволяє говорити лише про русизми різного походження), напр.: ваку[']вац[']їя ^лду[']же ж г[']ір[']ка (С), і бу[']ло їй с[']їм ^лм[']їс[']ац[']ї['] / їак нас ваку[']ї[']рова[']ли (Ф).

Ще в іменниках-русизмах відзначаємо заступлення голосного [е] звуком [і], напр.: і ^лкаждий ^лвеч[']ір // вк[']л[']у[']ч[']али і ди[']вилис' ^лт[']ї[']л[']в[']ізор все (А), тож не бу[']ло н[']ї[']де н[']ї[']ч[']ого н[']ї ^лт[']ї[']л[']в[']ізора (Ф), А тут о[']с[']о ^лкомпл[']ікс їа[']кий бу[']в // о[']с[']о ^лкомпл[']ікс // ч[']отир[']охр[']адна кон[']уш[']на (Ф), ^лбат[']ка заб[']ра[']ли так їак // кол[']ікт[']ів[']л[']зац[']їя їак розкур[']кул[']на; мо[']ло[']дій у нас ^лпар[']ін (С).

Іменник *із'іма* (А; Ф) вживаний лише з кореневим голосним [і], що закономірно для південно-східного наріччя [Шевельов 2002: 850], цей голосний виступає ще у формах *ч'а'са ч'е'тир'і ла.. та'г'али* (А), *ч'е'тир'і* |годи л'е'ж'а; та рас пол'із'ли на *го'р'іш'ч'е* (Ф). Звертання *братік* зустрічаємо в мовленні жінки, що народилася в сусідньому селі (додат. мат., Лозоватка).

І ще вкажемо, що структура нашої говірки насправді уникає збігу двох голосних, пор. *всі в ц'ім с'ил'і жи'ли* // *одно|с'ібно ше жи'ли* (Ф). У літературній мові нормативні лише форми з двома голосними [о], напр. *одно|с'ібно* [СУМ V 634–635].

Б. Консонантизм

Дзвінкі приголосні перед глухими і в кінці слова оглушуються *а то'д'і хл'іп са'дова'ат' / і хл'іп печ'ут'²; ну ти ди'ви ј'ч'ора / і'їздиј на би'ках / і'с'од'н'і јже на л'охко|в'ій ма'шин'і* (А), *а кажут' / л'охке ни можна л'і'ч'ит'* (С). Іменник *л'охке*, на думку дослідника, є „східнослов'янським новотвором із прикметниковим коренем *льг-ькь*” [Німчук 1992: 313, ще 337].

У іменнику *т'істо* початковий приголосний [т'] заступає [к']: *і аж за'м'ісиш / дес' поб'іжиш / шос' |робиш а те |к'істо н'ід'ходить'* (С). Попереднє обстеження довколишніх сіл підтвердило, що форма *к'істо* широко вживана на Криворіжжі, тобто ця риса притаманна не лише говірці села Лозоватки, що пор. [СГНН 2 173].

Оскільки нема відповідної зміни приголосного [а'] на [г'], наприклад: *а бат'ко це ж / а'їд то во'ни ж тут / і п'рад'їд |тоже тут* (А), *ше прап'рад'їди |наш'і ст'рой'ли* (С), *і а'їд і |баба і |мама і |бат'ко всі // і п'рад'їди всі в ц'ім с'ил'і жи'ли* (Ф), то можемо висловити припущення, що задньоязиковий [г] розгляданій говірці не притаманний, очевидно, історично. Мабуть, опосередковано на це вказує й форма іменника *П'асха* [ЕСУМ 4 313], напр.: *жінка |каже так |ран'ше ж |мазали і на |Паску всі'гда* (А), *їак о'це Р'їзд'во / їак і Т'рой'ца вел'ик'і / їак і |Паска / це ж ви'лик'і празни'ки* (С), тобто для глухого задньоязикового [х] дзвінким відповідником у нашій говірці є приголосний [к]. Відповідно задньоязиковий [к] перед дальшим глухим приголосним заступає приголосний [х] *і с'к'іл'ки ско'та бу'ло // с'к'іл'ки трахто'р'їў* (С). У мовленні іншої бабусі такої зміни не фіксуємо, оскільки її син *робиў ше на т'рактор'ї* (Ф). Чоловік, що очевидно, так само вживає зросійщену

форму *то|д'ї вже там тракто|ра по|йа|вилис' ма|лен'к'ї то то вже // трактор|ц'ами п'їш|ли по|лот'* (А).

Приголосні [т, д, н, л, с, з] пом'якшуються як перед голосним [і], що виник на місці голосного [о] в новозакритому складі, напр.: *на с'т'їа // нак'рила і вс'о* (А), так і будь-якого іншого походження, напр.: *с'т'їкло* (А). Іменник *с'т'їкло* продовжує староукраїнську форму *стѣкло* < *stьklo [ЕСУМ 5 275–276]. Постановня голосного [і] на місці секундарного [е] слід, мабуть, пояснити закритим складом та/або переднаголошеною позицію, хоча, очевидно, не треба нехтувати й можливим відштовхуванням від омонімічної дієслівної форми (маємо на увазі запис Марії Гринченко в Харківській губернії, що свідчить про живомовний характер іменника *стек|ло*)². У цьому контексті, гадаємо, цікавою виявляється лексична паралель з розгляданого діалектного тексту до слобожанських говірок, а саме: іменник *поло|вод'а* 'повінь' [Гриченко 2004: 609], напр.: *їак поло|вод'а їде то її|її зне|се; вода їз'ї-їде вже вс'а // с'т'їки це бу|ло // поло|вод'а це все / спли|ве; оце // вис'ноїу поло|вод'а о|це їде / г'р'азна вода* (А). Показово, що в нашому слові нема переходу [о] в закритому складі в голосний [і], хоча в слобожанських говірках ця зміна представлена.

Африкуту *дж* у розгляданих діалектних текстах зустрічаємо вкрай рідко, напр.: *та|ї ба|жолї |тоже так |вони; шо в'їн р'їс на од|н'їм |мес'т'ї / ни роспов|с'уджувавс'а* (А), *це г'ла|ди |вїду сна|жу* (С), і лише один раз фіксуємо африкуту *дз*, та й то в контамінованій формі *вода по|б'їгла / аз'ур|ки / струм|ки по..те|к'ла о|с'о в |бере|г* (А).

У мовленні бабусь послідовно виступає так званий „середній” [л'], причому в позиції перед дальшим складом із голосним [а] артикуляція „середнього” приголосного збігається з палатальною артикуляцією, напр.: *ої їа ше|ж і г'л'уха; сл'ухаї ми|не* (Ф). Цей же „середній” [л'] у позиції перед складом із приголосним [н] змінюється на звук [н]: *с'о|год'н'ї он принес|ли мн'а|кен'кїї / а їо|го ни о|д'їр'виш; о|це де |С'їдору| буї ма|нен'кїї клуб; а їак|би їа хоч' пома|нен'ку хоч' їак* (С), *а да|вал|ли бур'ач'ки так'ї о|то ма|н'ун'ї, о|то ма|нен'ка |кухон'ка і там п'їч'; дї|тина ма|н'ус'їн'ка // г'руд'на* (Ф). Для мовлення чоловіка ця зміна начебто не характерна: *ну в'їн*

² Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Выпуск 1. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. — Чернигов, 1895. — С. 9–10.

же ж здо|ровий *йа ж ма|лен'кий*, *йа ж ото* // *ни го|ниї так пома|лен'ку*, хоч' і |р'їч'ки *ма|лен'ка* була (А), але в розповіді про батьківську хату чуємо *ма|нен'кі* / *шибоч'ки та|ккі* (А). Найвірогідніше, варіативність зміни [л'] на [н'] у мовленні чоловіка слід пояснити впливом літературної мови, очевидно, як і хисткий характер самого „середного” [л'].

Пом'якшена вимова приголосного [ч'] не залежить од позиції в слові, напр.: з |р'їч'ки; а в |кого була і *п'їч'* (А), *по ка|ч'ата* |їздила (С), а *то|д'ї сталло родит'* / *то сталло ж н'ї|ч'ого* (Ф), що становить характерну рису аналізованих текстів.

У розгляданій говірці афrikата [хв] послідовно заступає звук [ф], наприклад, *ро|била тут на х|верм'ї* / *а х|верми* були *оце з|разу за с|ллом, цег|лової х|ран'тор*, *оце ж у|же йак росхвор|м'їрова|ли* (С), *Сох|в'їя*; *буї |рудник |Л'ен'їна* // *а то|д'ї буї Х|рунза* (Фрунзе. — М. В.), *с портх|вел'ч'иком, кух|ваїку* (Ф). Форма *х|ран'тор* (що крім заступлення афrikати, ще відображає й дистантну асиміляцію сонорних), безперечно, постала внаслідок засвоєння іменника *фронтон* (СУМ Х 647), що потрапив до нашої говірки, скоріше за все, з російської мови [Ф. IV 208]. Цікаво, що в мовленні чоловіка збережено афrikату в іменнику *х|верми ж то* / *у с|л'ї* були (А), а у словах, засвоєних з російської мови, афrikати вже нема: *|шофером* *йа робив уже шо|ф'ером* / *йа вс'у жиз'н' проробив |шофером*, на *фронт* (А).

Зібраний матеріал засвідчує, що приголосний [р'] у розгляданій говірці зберігає м'якість: *поси|лайе ж мов'не там ч'ї в ко|мор'у* ч'ї *тої у склад; ди|мар'* (А), *ква|тир'ї*; *уден' |возе на с|танц'їю* / *а |ноч'у в ко|мор'у*; *та рас пол'їз|ли на го|р'їш'ч'е* (Ф).

Давні сполуки *зубний приголосний + j* змінилися на сполуки *зубний + приголосний н'*, наприклад, *с'їм|н'а* *здо|рова* (А), *ну с'їм|н'а* була *веш|лика* (Ф).

А в іменнику *со|йашники* замість приголосного [н'] вживається [й]: *со|йашники то|д'ї* були (Ф).

Номен *свадьба* фіксує заступлення пом'якшеного приголосного [л'] звуком [й], напр.: *а свай|б'її* *ни ро|била*; *На свай|би?* // *ну ч'о|го ж* // *ходила* (С). Ця зміна широквідома і за межами досліджуваної говірки, пор. *свайба* [СГНН 4 58].

Чергування приголосних послідовно збережене в мовленні чоловіка лише в окремих формах, напр., *там у|берез'ї* був сад (А), а в решті випадків чергування вже нема, що, очевидно, слід пояснити впливом російської мови: *по к|ладк'ї*; *а то в |хат'ї*

в ст^р'іх'і в оч'є^вр'єт'ї; по |р'іч'к'і (А). Мовлення бабусі такого явища не засвідчує а там бу^ла по^ло^жука а в т'ї по^ло^жу^д'ї, ми бу^ли о^то в Зе^лєн'їй Бал^ц'ї (Ф). Пізніші іменники-русизми, зрозуміло, чергування приголосних не потребують, напр.: а доч^ка жи^ла в Но^вого^род^к'є (Ф). Ще пор. безсумнівний русизм *їа* // *вже ї* / *ро^бив на Це^го^к'і* (А), назва Цегок утворена шляхом абрєвіації російського виразу *Центральний горнообогатительный комбинат*. У мовленні бабусі ця ж назва оформлена відповідно до вимог української граматичної системи з випадним [о]: *Ни^лма л'їу / а на Це^го^ку* // *пойа^лви^с'а Це^го^к* // *ї та^лкого бу^ло дро^ж* (Ф).

Словотвірні особливості

В аналізованих діалектних текстах іменники на позначення одиничного предмета творяться за допомогою суфікса **-ин(а)**: *ду^лхо^жу^ку ... |нада їй^ї бу^ло // ч'ут' |више п'ід^н'ат' / на кирп^л'ч'ину хо^л'ч'а^н* (А), *ну^ї з^лразу їй^ї ха^лтина* (С), *|бат'кова се^вст^р'а // о^то прин^є'се хл'їб^ну, д^л'тина ма^н'ус'їн'ка // зруд^л'на* (Ф). Цікаво, на наш погляд, що сингулятив од номена *льод* не утворюється, лише від *крига*: *|каже на^л'єрно кри^жина по^лпала // здо^л'рова шос' їа |каже ни пот'а^г'ну* (А). Це ж явище зафіксоване у степових говірках Кубані щонайпізніше від кінця ХІХ ст., пор. „Вигадують хлопці ще таке катання. Візьме з дому залізну ключку, що нею сіно смичуть (а вона на кінці гостра), оббере на льоду величеньку крижичку (крижинку? — М. В.) і, постеливши на ній яку-небудь одежину, сіда на неї та гостряком ключки цюкає об лід ззаді, а крижинка й їде” [Крамаренко 1895: 6].

Принагідно вкажемо ще на таку деталь, на Кубані „гусячі крила обрізують, не обскубуючи: ними змітають муку, а також пил зо стола, зі стін то-що” [Крамаренко 1895: 2], інформатор із Лозоватки, згадуючи, як пекли хліб, говорить *а хл'їб^н ... їак уже спи^л'ч'єц'а / то вит'а^л'гаїут' ... п'ід^л'та^жує |мати там / по^л'їл / кри^ло / з гу^л'сеї кри^ло // та кри^л'цем // обми^л'ла обми^л'ла / на с'т'їл // на^л'ри^ла і вс'о* (А).

Діалектні тексти засвідчують живомовний характер редуалізованого дієслівного префікса **попо-**: *їа^ж та^ка шоп і по^лпосни^ч'ат* (С), *то |мама попокри^ч'ал'а ... а во^лни попокри^ч'ал'и / і там |серце // уг^л'робил'и* (Ф).

Іменниковий суфікс **-ак(а)** виразно передає значення збільшеності в таких похідних аж **пи́л'ака** *вста'їє; бо над'вор'ї ж моро'з'ака та'киї* // *ни бу'ло де гу'л'ат'* (Ф), *со'лломи / 'кинули ї о'це с со'лломи / а / ї пи́л'ака та'ка шо; по с'т'їнах все кру'гам б'їло бу'ло / пи́л'ака сто'йала* (А). Ще пор. *ота'ка ро'г'ака / ота'киї йа'зик* (додат. мат., Кривий Ріг).

Розглядані тексти відображають паралельне побутування форм іменникового суфікса **-ик**: бабуся, що ніколи не жила за межами села, використовує лише таку форму, а чоловік, що працював у місті, вже послуговується зросійщеним варіантом, напр.: *а в 'мене сист'ра 'менша / с'тарша п'їш'ла на 'рудник ро'бит'* (Ф), *заб'рали і 'кон'ї і 'земл'у заб'рали* // *то бат'ко 'ш н'їшоў та* // *на 'руд'н'їк ... н'їшоў ро'бит' 'шахту* (А). Ще пор. демінутививи *там 'мос'т'їк бу'в* (А) та *ї'демо .. у спе'ц'ових 'ботиках / або ч'об'їт'ки йа'к'ї с'тос' дас'т'* (додат. мат., Лозоватка).

Морфологічні особливості

Числівники *два, три* у мовленні обидвох бабусь послідовно поєднуються з іменниками чоловічого та жіночого родів у формі називного відмінка множини, напр.: *Вої'ну п'їр'їжи'ли* // *н'є два 'гол'оди; так йа то'д'ї вже 'їзди'ла йа'к 'кажу'т' / то 'ч'ере'с два д'н'ї то 'ч'ере'с три д'н'ї; три 'м'їс'ац'ї йа побу'ла* (С, 7 прикладів), *три ни'є д'ї'ї; служ'или по три 'годи; три ду'ш'ї нап'їе'ц'а; о'це три к'ї'лометри* (Ф, 10 прикладів). А іменники середнього роду виступають у формі родового множини зі збірним числівником, напр.: *до'їаркої'у ро'бил'а все жи'т'а* // *т'роїє д'ї'теї 'мал'а* // *три 'сини* (С, 3 приклади), *т'роїє о'лук'ї'ї; напи'шу д'воїє сл'оў* (Ф, 5 прикладів), такий самий числівник бачимо й при множинному іменнику *з'гонил'и д'воїє 'суток* (Ф). Мовлення чоловіка характеризують уже як конструкції числівник + називний відмінок множини іменника *два кир'п'їч'них за'води; два о'це ко'лод'аз'ї* (2 приклади), так і конструкція числівник + родовий відмінок однини *'може і три дн'а* (А), що, найвірогідніше, виказує вплив російської мови. Іменник *час* 'година' [СГНН 4 209] у таких конструкціях виступає лише у формі родового відмінка однини, напр.: *там два ч'а'са пере'риву* (А), *о'це во'на п'рїїде хай і на два ч'а'са* (С). Очевидно, ці приклади свідчать про давній вплив

російської мови, пор. множинний іменник *часі* 'годинник' [СГНН 4 209].

У родовому відмінку однини іменників жіночого роду III відміни збережене старе закінчення **-и** (5 фіксацій), напр.: *йак то|бі м'їй о|ну|ч'ок ска|зат'* // |радости *йак о|то га|зету поч'и|тайу*; *йа ни то шо вже с|мерти* / а |сил'но *ж бо|й|алас' шоп ни от|дат'* *його н'ї|каму* (С), *о|то йа* // з вис'ни аж і до |осени *|тоже* / *брига|д'їра во|зиу* (А). Назва газети „Сільські вісті”, зрозуміло, вже оформлена за допомогою нової флексії *йа |тоже ч'и|тайу о|то там* |Кий|ус'к'ї / а |особено / а |особено *С'їл'с'їк'ї* |в'їс'т'ї (С).

У давальному відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення **-ові, -еві**, напр.: *ка|жу* |бат'ков'ї; *со|л|ому ж кор|мили* / с|котов'ї *да|ват'*; *йа каже па|ца|нов'ї да|ї* |кон'ї (А), *о|це мл'н'ї з|дат'* *його о|нуков'ї* / *то це мл'н'ї т'реба |тис'ач'ї п'їят г|рошеї* (С), |тис'ач'у *да|ли Ва|л'єриков і о|це* / |бат'ков і *їїї* (Ф).

В орудному відмінку однини іменників I відміни послідовно (67 прикладів) виступає флексія **-ою**: *ну г'р|зною во|до|ю ж н'ї* |буде; *йак к|риго|ю все про|ч'исте*; а вис.. *з'ї|мо|ю* |особено / *вис'с|ною* (А), *до|й|арко|ю* *ро|бил'а все жи|т'я*; *дро|вами ка|н'єшно* / *ну а наї|луч'є йак со|л'омо|ю* (С), // *о|та|ко* / *з гол'о|во|ю*; *йак бу|ла* *ше* |д'ї|ч'и|ною; а *з'ї|мо|ю* в |хатах *зу|л'али* (Ф). Таке ж закінчення закономірно вживане у прикметникових та займенникових формах: *о|це їде і* |то|ю *сторо|ною і до нас*; |б'ї|ло|ю *г|линою п|литка об|мажи|ц'я*; *і во|ни за м'но|ю* (А), *з кип'я|ч'о|ною* *во|до|ю розм'ї|шайїи*; *йа ж* |буду *за со|бо|ю* *сл'ї|дит'* (С).

Фіналь **-ой** у діалектних текстах відзначаємо лише у чотирьох випадках, причому, на нашу думку, всі ці приклади насправді є цитуванням чужого мовлення, тобто виказують сторонній вплив на граматичну структуру нашої говірки, пор.: *н'їш|ла в туа|л'єтну і с туа|л'єтно|ю заб'р|али* (Ф) (субстантивований іменник — яскравий русизм [Ф. IV 113]), *йа н'ї|коли так у бол'ни|ц'у ни..* / |йакос' *о|це* |виз|вали // |дуже *з гол'о|во|ї* / *та во|ни ми|н'ї йак по|на|писували* (С). Звичайне мовлення цього інформатора характеризує повна форма орудного відмінка іменника: *де |добриї ха|з'айн з ро|зумною гол'о|во|ю*; *пос|тавили в Ин|гу|л'єц'о|му гол'о|во|ю* (С). Таке ж хитання бачимо і при іменнику-власній назві |йакос' / *нази|валас'* *т'рошки* / а *то|д'ї* *А|озу|ватко|ю* та *дес' йа в ч'о|л'ус' ч'и|тал'а* / *шо бу|ло си|ло* / *ч'о|го во|но нази|валас'* *А|озу|ватко|ї* // *ни скла|ду* (С). У мовленні чоловіка виступає лише одна форма *там* за *З|нам'анко|ї* *дес' їес'т' стан|ц'ї|а* |Цибу|л'ова (А). Найвірогідніше,

оформлення прикметникової форми за допомогою закінчення **-ой** слід теж пояснити чужим впливом *a ʎnʎnʎ ukʎrajʎnʎsʎkoʎ / a ʎaʎkʎ ʎ nʎʎnʎ bulʎ vʎsʎlʎ // i vʎsʎlʎ i dʎmʎnʎ / ʎaʎʎkʎ* (С). Сказане дозволяє твердити, що думка про те, що в степових говірках „в ор. відмінку одн. І відміни закінчення досить часто неусталені, спостерігаються паралельні **-оіу, -еіу, -ої, -еї**” [Жилко 1966: 267], для нашої говірки не є актуальною.

В орудному відмінку іменників II відміни флексія **-ом** при основі на шиплячий приголосний, здавалося б, указує на змішування закінчень різних варіантів відмінювання, напр.: *oʎto kʎrʎnʎ ʎʎom ... i zʎʎmoʎu nim ʎ ʎxatʎ iʎ toʎlʎatʎ* (А). Показово, що Словник Бориса Грінченка слово *кирпич* зі значенням ‘плити навозу для топки в печак’ пов’язує з Харківською та Катеринославською губерніями [Гр. II 239]. Отже, власне тюркізм *кирпич* [ЕСУМ 2 437] у мовленні чоловіка співвіднесений уже із русизмом *кирпич* ‘цегла’ (ще пор. уже говіркову форму *кирпичина* ‘цеглина’), напр.: *nʎʎʎ roʎbili s kʎrʎnʎ ʎʎa // nʎlitʎka i nʎʎʎ // ʎe s kʎrʎnʎ ʎʎa // kʎrʎnʎ ʎʎom vʎkʎladʎvalʎ; ʎnada ʎiʎʎi bulʎo // ʎʎʎtʎ ʎvʎshe nʎidʎnatʎ / nʎa kʎrʎnʎ ʎʎʎnu xolʎʎa ʎ* (А) та пор. у мовленні бабусі *ʎдаже ʎ ʎдосʎ oʎтам над ʎбалʎкоіу ʎxата стоіітʎ // [нерозб.] ʎцегʎлаʎова // ʎцегʎлаʎовіі xʎранʎтор* (С). Сказане дозволяє ствердити, що форма *кирпичом* — русизм, до того ж спостерігаємо в мовленні іншої жінки суто „лозоватську” форму орудного відмінка *i to toʎnʎlʎ kʎrʎnʎ ʎʎem* (додатк. мат.). Ще варто зазначити, що в мовленні обох бабусь іменники II відміни ніякого змішування закінчень не виявляють *тиʎпер же ʎ все sʎkʎʎlʎki ʎtʎʎki noʎjem ta vʎdʎelʎkoіу / a mi ʎ roʎa ʎʎem // she vse vʎrʎlʎli* (С), *ʎранʎше bulʎli tʎʎ / skʎrʎnʎʎ / ʎʎak oʎto sunʎdʎuk // a mi ʎvʎozdem oʎdʎmkʎnim* (Ф). Цікаво, що іменники з основою на **-й-** (тобто м’якої групи) без співвідносних форм у російській мові мають у мовленні чоловіка винятково закінчення **-ем**, напр.: *a oʎto ʎzʎʎmu ʎ toʎnʎlʎli ʎtʎʎki kʎra ʎʎem; nʎʎnʎid ʎnoʎʎem / a zʎvʎerʎxu ʎramʎ / sʎtʎʎkʎlo* (А).

Іменник *гвоздь*, поза всякий сумнів, збережений у говірці віддавна: *гвоздь* < *gvozдь [ЕСУМ 1 486], приклади із середньоукраїнської мови подано в СУМ XVI — п. п. XVII VI 197–198. Принагідно вкажемо, що праслов’янська сполука **kv-* перед **ѣ** змінилася на **цв-**, напр.: *ʎʎisʎtoʎʎki ʎvʎitʎki taʎkʎʎ nʎxʎʎʎʎʎʎ* (Ф).

Один діалектний текст засвідчує послідовне вживання кличного відмінка, напр.: *a ti zʎnʎʎʎsh Okʎsʎanko; oʎʎe dʎʎvʎ ʎOʎʎto // ʎaʎka*

тра|ва; помо|жит' ми|н'ї |д'ад'ку зач'ї|нит' д|вер'ї (С). А в двох інших розгляданих текстах уже спостерігаємо збіг називного та кличного відмінків, напр.: та |кажу / |бат'ко ви_ж пома|лен'ку (А), Ок|санка с'т'їки тоб'ї? (С).

У називному відмінку множини в іменниках чоловічого роду виступає збірно-множинне закінчення **-а**, напр.: а вже це йак нач'їнуц'а **овош'ч'а** (Ф). Такі форми не рідкість, наприклад, у Лозоватці від переселення з Чернігівської області занотували ще й форму **продукта** в|с'ака йес'т' (Додатк. мат.). Ще пор.: **с'н'їга** бу|ли; то|д'ї вже там **тракто|ра** по|їа|вилис' (А).

Для родового відмінка множини відзначимо помітний вплив закінчень іменників чоловічого роду на іменники жіночого роду: по|ст|ройїли |мєнуу |хату вже / ну // с тих **с г|руд'к'їў**, і мед там о|то_ж з **ос'їў**; по|толму шо во|но **кол'уч'к'їў** у |його; і с **плитк'їў** все в од|не в|ходе (А), ни з|наїу **буж'в'їў**; к'їсточ'їки з **обр|їкос'їў** (Ф), а та|ких же_ж **в|їаумк'їў** ни бу|ло ї ни |бач'їли; а **сваїб'їў** ни ро|билга (С). Також укажемо, що з двох новочасних у говірці іменників один виступає з флексією **-їў**, а другий — з нульовою **ни** бу|ло з **варк'їў**; шч'ас |стула все / а то|д'ї_ж **стул** **ни** бу|ло (А). Скоріше за все, таку відмінність ув оформленні закінчень слід, мабуть, пояснити зіставленням іменника **зварка** з дієсловом **варити**, а іменник **стул(о)?** без співвідносних форм у говірці залишився чужим для мовної свідомості інформатора.

В орудному відмінку множини фіксуємо лише форму **кїньми**, напр.: **к'їн'ми** і бр.. і во|лами // во|зли на ого|род; ше_ж би|ками ти_ж |бїстро **ни** по|їїдїши; а **к'їн'ми** це_ж // там ро|боти б.. / к'їн'а.. |кон'ам |тоже ро|боти багато бу|ло; по|лоли **к'їн'ми** (А). Ще пор. а с |тїми **ка|ч'ат'ми** в|танїш на // два|ц'ат'їм а то|д'ї // б'ї|жїш / аж с'їади (С), ни з|лазїли з ма|шїни // **д'їў|ч'ат'ми** це йа шч'е (Ф).

Вищий ступінь порівняння прикметників та прислівників твориться переважно за допомогою суфікса **-ш-** (43 приклади): х|лопц'ї **с|тарш'ї**; **вїше** |хати |нашой; і во|но ... **к'рєпше** / **к'рєпше** (А), в |город'ї ше ї |лєхше бу|ло; а |гони |може та|к'ї // **дош'ї** / йак до |р'їч'ки (С), н'е во|на |мабут' |**ран'ше** нач'а|л'ас' (Ф) або фонетичного варіанта **-ч-** (6 фіксацій): т'їки ви |**дужч'е** ка|жїт' / йа т'рохи нїдочу|ваїу (А), Ї|ак? |**дужч'е** ка|жї; о|то |хата |**нїжч'е** |матерїна а ц'у ст|ройїла со|б'ї (С), буї о|це о|дин за|вод і |**вїшч'е** |другї / нї|ма (Ф). Форма **бїст|р'її**, найпевніше, — рузизм: |го|лову н'їд|н'їме а о|дин о|це / |нїз'ко був / так йа о|то **бїст|р'її** шо |нїз'ко отус|тїу (А).

Без варіантів тексти подають уживання слова *шо*, напр.: *|даже ни те шо шч'ас; калзала шо це |мениша жже; пото|му шо во|но колзуч'|к'ю у |його (А), а во|но ви|ходе шо в |город'ї ше ї |лехше бу|ло; ну за шо бу|ло; Шо шо? (С), а |тутеч'ки |гол'од / та|кий |гол'од // шо куди там ш|кола; їе шо її|ти (Ф)*. Цікаво, що в полтавських говірках дослідник відзначає паралельне побутування форм *шо / що* [Ващенко 1957: 62–64].

В оповіді однієї бабусі відзначаємо вживання паралельних форм — повної та усіченої — питального займенника у родовому відмінку, пор.: *На свай би? // ну ч'о|го_ж // хо|дил'а (С) та а ч'о_ж |д'їти так'ї; а ч'о |його те|пер |мал'о? (С)*. А в мовленні двох інших інформаторів фіксуємо лише усічену форму заперечного займенника, напр.: *то бу|ли окун'ц'ї а це шч'ас ни|ма н'ї ч'о / са|мий ка|рас' (А), бу|ю |гол'од / а-а // в нас н'ї де н'ї ч'о (Ф)*.

У кількох випадках (5 фіксацій) відзначаємо в аналізованих діалектних текстах форми із суфіксом **-иш-**: *сол'омойу вже |нач'али во|ни // п'їз'н'їше |може; ну хто на |кон'ях тої бист'р'їше |біл'ше (А), а та|ки_ж бу|ли ї стар'їш'ї; і |мати бу|ла здо|р'в'їша; ч'и |таке во|но_ї бу|ло до|бр'їше (С)*.

Ще вкажемо на побутування суплетивної форми *ну а най|л'уч'є* *їак сол'омойу (С), най|л'уч'є* з *л'ипки (Ф)*.

Суперлативні форми виступають або синтетичні з префіксом **най-** (А, нема прикладів), *п'раїди най|біл'ше; ну а най|л'уч'є* *їак сол'омойу // най|до|бр'їш'ї хл'їб (С, 8 фіксацій), най|л'уч'є; най|менша (Ф, 2 фіксації), або аналітичні зі словом |самий, напр.: сис'т'ра в |мене і брат / с'тарш'ї бу|ли / їа |самий |менш'ї, ще пор. прислівникову форму та ми|н'ї бу|ло |саме |хуже // за|п'р'а|гат' (А, 2 фіксації), а |самий |менш'ї жи|ни|с'є; їа |сама |менша; н'є два |гол'оди / |саме г|л'авне // т'ридц'ят' т'рет'її / і |сорок |с'омий (С, 4 приклади), а |сама с'тарша ... так та в|мер'ла вже да|їно; це |самий с'тарш'ї м'їй син (Ф, 8 фіксацій)*.

Тут же додамо, що два рази фіксуємо конструкцію *а ч'о_ж |д'їти так'ї шч'є с|л'аб'ш'ї за нас? (С), |Над'а в|мер'ла // |менша за |мене (Ф)*, інших варіантів поки не виявлено.

Прийменникові форми займенника 3-ї особи однини та множини в непрямих відмінках виступають без приставного приголосного [н], напр.: *ствал і / по |йому лис'точки так; в'їн го|р'ит' / з |його жар та|кий (А), о|нук тут у |його |р'обе; |баба жи|ве |кол'о |його; ч'и їа так до |їїх од|нос'є; ну в мене |радости од |їїх*

т|рошки (С), о|дин син у **їїх** був; то **їїх** позабл|рали і **їїх** пови.. а **їїх** повиси|лгалл| сал|мих (Ф). Пор. і з'ї|мою **ним** у |хат'ї |тол'ат' (А).

Указівний займенник **цей** (7 фіксацій) має лише одну дублетну форму **оцей** (А, С по одній фіксації), для жіночого роду відзначаємо тільки форму **ця** (Ф, 5 фіксацій; С, 2 фіксації), а для середнього роду **це** фіксуємо 146 разів (А, 79; С, 29; Ф, 38 фіксацій) і 144 рази — форму **оце** (А, 76; С, 32; Ф, 36 фіксацій), тобто фонетичні варіанти **це** / **оце** вживані в нашій говірці як цілком рівноправні.

Присвійні займенники функціонують лише у стягнених формах, напр.: і **в** |мого |бат'ка бу|ла |хата (А), о|це / **в** |мого |д'їда бу|ло // с'їм ко|рою (Ф), причому наголошеним є перший голосний, тобто збережено південно-західний тип наголошування займенників, пор. „у степових говірках дніпропетровсько-кіровоградської групи поширені нестягнені форми присвійних займенників чоловічого і середнього роду в родовому і знахідному відмінках однини” [Жилко 1966: 268].

У неозначених займенниках збережена заперечна частка **ни**, що продовжує староукраїнську форму **нѣ** [Шевельов 2002: 843–844]: в'їн так р'їс // їо|го **ни**|хто ї ни |їїс'т; ни бу|ло **ни**|де; і по|лоли |к'їн'ми // і там ко|де ї орат' бу.. / **ни**|де там трактором / **ни** |можна (А). Хоча фіксуємо й форму **ніде**: і во|ни // **н'ї**|де од |мене (А), |сама ни |їїздила **н'ї**|де (Ф).

Означальний займенник **весь** у відмінкових формах множини виступає з флексійним голосним **-и-**, а не фонетично сподіваним **-і-** (< *всѣхъ*): а там у су|с'їд'їв **всїх** там бу|ло // са|док (А), в'їн п'їдби|раю / у|**сїх** на с|в'їт'ї; ко|р'їю с|к'їл'ки бу|ло // у|**сїх** (С), у|**сїх** тих / то їа|кїхс' |дуже бага|ч'їв; |Знайу |букви / у|**сїх** ни |знала; а нас **усїх** пови|возили (Ф). Зміну старого **ѣ** на голосний **-и-** пояснено змішуванням „твердої” та „м'якої” груп займенників, „а також, можливо, під впливом прикметників твердої групи замінюють своє кореневе **ѣ** на **и** (*тихъ, тїмъ, тїми*). З цих новіших форм виникли вже сучасні українські форми цих займенників: *тих, тїми, на тих* (пор. також форми ряду південно-західних говорів: *всїх, вс'їх, всїм, вс'їм, всїми, вс'їми, вс'їма* та ін.)” [Бевзенко 1960: 175].

Інфінітиви дієслів з основою на голосний оформлені за допомогою формотворчого суфікса **-ть**, напр.: **пир'ї**|**ходить'** |можна бу|ло; по ка|м'їн':ах **пав**|**гат'** ни |будут'; да|ваї то|д'ї **отки**|**даг'**; **це** |каже |бат'ко і х|вате **ло**|**вит'** нам ці|їей |риби (А), хо|дила по сїл'ї х|л'їба **про**|**сїт'**; а їо|го **ш** шоп у ш|колу ї **соб**|**рат'**; бо так да|леко

кру|гам ос' **об|ходит**?, це все т|реба **жит**' (С), то|д'ї с|талги нас **ви|гонит**' с *хат*; |думай|ну *їа ж* / **бу|ду пи|сат**?, с|тарша п'їш|ла на |рудник **ро|бит**' (Ф). Але інфінітивні основи на приголосний мають у своєму складі лише суфікс **-ти**, напр.: |каже ни |буде |д'їла / |будемо **їти**, *шо там ї ду|ховк'ї* |можна **спи|к|ти**; *шос'* |**їсти** та|ке *шос'*; *по|їхат'* там *по|у|ч'ит'* **приве|с|ти** (А), *ми |винесли їм і во|дич|ки і шо там* |**їсти**; і то|д'ї |можна ми|н'ї бу|ло с |їадес|ати *їїа|ти* **їти**; *це все т|реба жит'* // *це все т|реба не|с|ти* // *їа|кий хрест |даний; їа|кий же хл'їб* / *їак |хоц'їу':а ми|н'ї* |**вит'агти** (С), *ко|рову де|р|жиш* // *та т|реба її* **принис|ти**; *с портх|вел'ч'иком* **при|б'їгти** (Ф).

У першій особі однини теперішнього часу при дієвідмінюванні спостерігаємо збереження основи, тобто кінцеві приголосні [т, д, с, з] не змінюються, напр.: *ї оце їа в |об'їд їїх* **одво|з'у** і **приво|з'у**; *а з'ї|моїу в ко|н|ушн'у* / **поза|вод'у**; *їа вже сам* / **нано|с'у** *ї оце |в'їдер |дес'ат'* *во|ди в ц'у* |д'їжу (А), *а це вже два |годи ни* **хо|д'у** (Ф).

Аналізовані тексти діалектного мовлення засвідчують уживання в третій особі однини дієслів у формі теперішнього часу закінчення **-е**, напр.: *сту|пен'ки по|робе*; *вже |кон'їх їїх* **корме** (А), *тої і гол'ова вже от|казуїе* // *та вже х'вате* // **х'вате** *жит'* // *вже т|реба вми|рат*; *ч'ї |дуре ба|гац'ко*; і |бат'ко *ж тут с |пайами?* / |**носе** / *ч'ї н'ї; о|нук тут у |їого* |**робе** (С), *на ро|боту |ходе*; **ни |хоц'е** |*їїхат'* / *з|возит'* // *ну кол'госпи нач'їна|їуц'а*; *у|ден'* |**возе** / *на с|танц'їїу* / *а |ноч'у в ко|мор'у* (Ф). Пор. „перша і друга дієвідміна в суті являють один тип відмінювання, тільки з невеличкими варіантами. І ці варіанти жива мова багато в чому усуває; напр., увесь південь і схід України закінчення **-ить**, у третій особі однини вживає тільки під наголосом (*сидїть*, *кричїть*), не під наголосом заступаючи його на закінчення першої дієвідмини **-є**” [Шевельов 1951: 298]. Лише в оповіді чоловіка відзначаємо один випадок розрізнення таких закінчень (що очевидно, слід пояснити впливом шкільної освіти?): *ї оце їак на|топе* |*мати*; *Таї* / |*п'їч'* / |*можє і три дн'а* // *га|р'ач'а їак* / *шо на п'ї|ч'ї не|в|лежш* // *ни |можна ж ли|жат'* *їак* / **на|топит'** (А).

„У дієсловах першої дієвідмини багато говірок, особливо східних і центральних, має нахил після голосного **-а** опускати кінцеве **-є** ... За одну з причин цього можна вважати знову ж таки тенденцію зберегти єдиний тип дієвідмини: закінчення **-а** впроваджувало б новий тип її, і тому його не прийнято” [Шевельов 1951: 298], напр.: *а |ч'ос' во|на пїррї|їїхала н'їх|то* **ни зна** (А), *а так їа ш|каж|у ж|то* **ї зна** *шо*; |**Бозна** *за шо* (С), і *по|л|гига ко|рови мо|її* **зна** (Ф).

Для форми третьої особи однини дієслова *казати* відзначаємо пропуск приголосного [ж] між двома голосними (7 прикладів): *ну ти бач' | кае / як він | кае | бистро о то так // ну ка | жу то | ж було в | чора а це вже с | о годні (А), а він сл | а бен'кі по | доє гет' / кае н | ма н | ч'ого; а кае ни т | і врем'на (Ф), то він кае / я л | у бл | у // о | це все (С), або навіть утрату і приголосного, і голосного (1 приклад): а він ка' | вам т | реба реч | ген про | їти (С).*

У першій особі множини теперішнього часу виступає переважно (46 фіксацій) закінчення **-м**, напр.: *| каже | п | і де | м по | рибу; ну | будем о | це ка | зат' (А), а ми | па да | їм то до з | ем | л | і / то | тойе | руки п | і дн | ї май | ем; де | воду бе | рем шо до б | р | і ша; ми | будим у клуб хо | дит' / а бат | ки ку | ди | наш | і?; а те | пер так | буди | ем ка | зат' (С), об | ч | ухру | їм / лис | точ | ки; за | парим о | пароч | ку (Ф); рідше (20 форм) — закінчення **-мо**, напр.: *| каже ни | буде | д | і ла / | будемо їти (А), на н | і ч | і си | ди | мо (Ф).* Встановити якусь закономірність у вживанні таких форм, поки не вдалося, але привертає до себе увагу те, що при збігові кількох форм із закінченням **-м**, одна матиме флексію **-мо**: *а ми з | воздем о | д | ї мкн | им / з | най | їм це [нерозб.] // од | р | ї же | мо / х | л | і ба; так ми по | визем бур | а | ки | возиком // ут | р | ох спр | а | жи | мос'а і о | то шо ми до | ви | зем / аж на | рудник // та бур | а | ки т | і про | да | мо / та | купи | м | тулки та х | л | і ба / і о | це ми живе | е | мо на ши | року | ногу / їе шо ї | с | ти (Ф).**

Майбутній час в аналізованих текстах представлений 3 вживаннями синтетичної форми з суфіксом **-м**, напр.: *а так / г | лина / ну | мокра во | лна сто | ї | тиме; н | і | хто ї | ни з | натиме; ч | о | ж | я | ту | ди | ї | тиму (А) та 17 прикладами аналітичної форми, напр.: бо во | ни | ш | по ка | м | їн | ах п | ли | гат' | ни | будут'; | каже ни | буде | д | і ла / | будемо їти, то во | лно | ж | буде за | т | і | кат'; і | буди | ш | ро | бит' | шах | в | е | ром; ш | ч | ас | буде про | сит' | кон'ам з | е | р | на (А, 7 фіксацій), їди на степ | воду | будеш | л | у | д | ам | но | сит'; ми | будим у клуб хо | дит'; | буду ка | зат' | д | їти | наш | і (С, 9 прикладів), | думай | ну | я | ж | буду пи | сат' (Ф, 1 приклад).*

Так званий давноминулий час у наших текстах представлений одним прикладом *як во | ни в | ір | вал | ис' | бу | л | и у | сорок т | рет | їм | год | і / к | рас'н | і (С).*

У дієсловах постійно збережено [й] на стику префіксальної та кореневої морфем: *як | бат'ко | при | шов з | арм | і | ї (А), і ми | при | ш | л | и; в | ш | кол | у хо | ди | ї і | при | н | а | л | и вч | и | те | л | і | ї | о | го (С), на степ | ви | їдем (Ф).*

Синтаксичні особливості

Як свідчить розглядааний матеріал, виразною особливістю нашої говірки буде, очевидно, паралельне вживання конструкцій типу *пасу коней // пасу коні*, пор.: **конеї позаби'рали; о це прил'вів то'бі** | **конеї** (А), *ну сви'неї ни дер'жалчи* (Ф) та *заб'рали і* | **кон'ї** і *землю заб'рали; йак с'їу на* | **кон'ї**; *їа каже паца'нов'ї даї* | **кон'ї** (А), *і напу'вайїм скот і* | **кон'ї** (Ф), *лободу їїли тра'ву їїли ховраш'ки їїли* | **жаби їїли все їїли шо було** (додат. мат., Лозоватка). У полтавських говірках дослідник фіксує таке ж паралельне вживання подібних конструкцій з перевагою форм знахідного над формами родового відмінка [Ващенко 1957: 243–246]. Тут же відзначимо, що в нашій говірці іменник *лободá* [Гр. II 373] має наголос на першому складі, пор. ще *три* | *м'їс'яц'ї* | *лободу їїли / ну лободу* (додат. мат., Лозоватка).

Фіксуємо конструкцію *а ми з'воздем о'д'їмкним / з'найїм це* [нерозб.] // **од'р'їже'мо / х'д'їба** (Ф).

У наших текстах іменна частина складеного присудка виражена переважно формою орудного відмінка, напр.: *а* | *фан'ше / ше їа паца'ном буї* (А), причому раз фіксуємо конструкцію з нульовою (мабуть, точніше — спонтанно випущеною) зв'язкою *ну а кол'хози ше* | *їа паца'ном* // *п'їїл'с'ат* // *шост'їм год'ї їа вже* // *п'їс'їл'а ш'коли п'їшої / в кол'хоз ро'бит'* (А). Поряд із орудним у цього ж оповідача виступає один раз і форма називного відмінка: *це їа сам* | *л'їч'но* | *бач'її і сам топ'таї / хоч' і па'цан буї* (А). У мовленні бабусь відзначаємо лише форму орудного відмінка, напр.: *їак* | *д'їїч'иноїу бу'д'ї?*; *ше* | *д'їїч'иноїу / п'їк'ли бо* | *ї в* | *мат'їр'ї п'їч' була* (С), *зу'л'ала їак бу'д'їа ше* | *д'їїч'иноїу*; *бо ше* | *ї* | *мама жи'л'ла д'її..* | *д'їїч'їна вже бу'д'їа / ше* | *д'їїкоїу* // *то ше одно'с'їбно жи'л'ли* (Ф). Мабуть, показово, що останній приклад, фіксуючи „переорієнтацію, зміну синтаксичних зв'язків ... у момент мовлення” [Гриценко 2003: VIII], все ж таки показує „вирівнювання” у тексті розповіді до, слід гадати, звичнішої(?) форми орудного відмінка | *д'їїкоїу*.

Розглядані тексти засвідчують використання конструкцій із прийменником **по** для вказівки

— на мету руху, напр.: *каже* | *п'їдем по* | **рибу**; *мати каже* | **по** | **воду** (А), *кол'гис' їа їїс'ал'а в* | *город* // **по поро'с'а**; *та в П'їяти'хатках ше була / по* | **кач'ата** | *їїзд'їл'а* (С), *три ду'ш'ї нап'їец'їа та в'їат' вер'їтайус' по | **воду** (Ф);*

— на місце дії, напр.: *там н'їшоу п'єрив'їшоу по кам'їн':ах і вс'о; во|ни по|кладк'ї, по|балках; |лози тут бу|ли |сил'но по|р'їч'к'ї* (А), *хобил'а по|сил'ї х'л'їба про|сит'; то по|сел'ах роз'лазилис'* (С), *та|ї по|ч'єр'є|тах л'єжа|ї / і по|бол'о|тах* (Ф).

Щоб окреслити час, коли відбувалася дія, інформатори використовують іменники у формі місцевого відмінка з прийменником **при**: *це при па|нах ше во|но да|їно і да|їно; це вже|ж // при ми|н'ї вже нач'а|лос'а; то це ше // при ца|р'у Го|роху* (А), *при кол'а|госпов'ї* йак *кол'їкт'їв'ї|зау'їа йш'ла; бу|ло при кол'а|госп'ї / йа|кий при|буток* (С). До речі, формулу *да|їно і да|їно* 'дуже давно' відзначаємо й у говірці міста (додат. мат., Кривий Ріг).

Цей же прийменник уживаний і у конструкціях, що означають близькість до предмета **при** *лампоч'к'ї / при каган|цев'ї* *же|ж ни |видно пи|сат' н'ї ч'и|тат'* (А), або вказують на просторові відтінки *оту|то / при в|ход'ї о|так / два кол'од'аз'ї* (А). Як говорить авторитетний дослідник, „прийменник *при* з місцевим відмінком типовий для фолкльорної мови, напр.: »Три явори посадила сестра *при долині*» (Шевч.). У сучасній літературній мові *при* частіше вживається не на означення самої територіяльної близькості, а щоб показати приналежність, приписаність до чогонебудь, напр., *громадський суд при обласному представництві?* [Шевельов 1951: 176].

Конструкції з прийменником **коло**, як свідчить діалектний матеріал, функціонують у нашій говірці без варіантів, напр.: *поодки да|є с'н'їх шоб' |кол'о |хати хо|дит'; там |коло |бат'ка бу|ло та|ке |место; ми |коло |р'їч'ки жи|ли* (А), *а та|ки|ж |мал'а т'ройє д'ї|тєй / і |тоже|ш |кол'о ко|роў / |дуже |вашко ро|бил' и; бач' |мати |т'їки |кол'о д'ї|тєй* (С), *т'ї|ж о|д'єлно жи|вут' / а в'їн |кол'о |мене жи|ї; а йа ро|бил'а вже |кол'о ко|роў* (Ф), хоча в сусідніх полтавських говірках „конструкції з прийменниками *коло* та *біля* ... рівноправні” [Ващенко 1957: 257].

І ще вкажемо на послідовне вживання прислівника **де** в ролі обставини місця замість літературного сполучника **куди**, напр.: *повиси|лалчи // а де вже виси|лалчи йа ни з'найу; це де нас / де нас во|зилчи* (Ф). Дослідники називають цю рису „дуже давньою” [Робчук, Павлюк 2003: 78]. А в мовленні чоловіка вже спорадично відзначаємо сполучник **куди**, що можемо пояснити впливом літературної мови (навчання в середній школі): *ве|зут' / в |город на / по мага|з'їнах у лар'а|ках ку|ди там во|ни |воз'ат' йа ни з'найу|же* (А).

Аналізовані діалектні тексти засвідчують уживання іменників *батько, мати, баба* у сполуках з іншими частинами мови переважно у формі так званої пошанної множини, напр.: *їа зна'їу / |мама ше хо'дил'и / а то'д'ї вже |мама в'мерл'и; |баба спарал'ї'зован'ї д'е'жат' (Ф), та |кажу / |бат'ко ви ж пома'лен'ку (А), хоча поряд із такими формами виступають і форми в однині, напр.: ше |помн'у ... це по'мазала |мати і / п'їшли / кор'зину со'ломи занес'ла / потру'сила ї |хат'ї (А), то |мама попокри'ч'ал'а; а |баба п'їдвеш'нула |ногу та ни |може |с'їсти ко'рови до'їт' // а ко'рова ре-е'ве не'дойна // у два'нац'ат' ч'а'сої прїїї'ж'аїу с'тєну то'д'ї до'їу // а то'д'ї // а то'д'ї як во'ни по'мерл'и (Ф).*

Лексичні особливості

Наші тексти діалектного мовлення подають цікаве, як думаємо, протиставлення лексичних українізмів та русизмів, пор.: *|ран'ше як с'тара |р'їчка ше була // ну це до п'їїї'с'ат |с'омого |года / бу'ли в нас |ребл'ї / о'це тут о'с'о / од'на / дв'ї / трї / ч'е'твр'ї / ну |опи'ч'їм і за сї'лом / п'їат' / |опи'ч'їм |што ш'їс'т' |ребил' (А) та о'це в п'їїї'с'ат |с'ам'їм |год'ї вже / |п'ло'т'їну по'ставили / вс'о (А), тобто поява русизму *п'лот'їна* в нашій говірці датована. Ще над *|бал'коїу |хата стоїт' // [нерозб.] |цї'г'л'ова // |цї'г'л'овїї' х'ран'тор (С) та п'їч' ро'били |с |кирпи'ч'а (А)*. Так само можемо кваліфікувати форми *|В'їрка / сїст'ра (Ф) і |адрес д'їу'ч'ата ме'н'ї не'їст'ки там на'пишут' / ч'ї |В'єра на'пише (Ф)*.*

У розглянутих текстах іменники *тиждень* та *неділя* семантично розмежовані, крім одного вживання: *перетов'ч'ут' ту со'лому / за |тижден' там (А), то це рас у |тижден' / ч'ї в су'боту там ч'ї в не'їд'їл'у (Ф), як п'роїде |л'їга / зг'їн / як п'роїде / про'ч'їсте все / і це не'їд'їл' за трї-и (А)*.

У говірці збережено ще праслов'янську форму назви **želězo > желізо* [ЕСУМ 2 228–229; Німчук 1993: 138, 140; приклади середньоукраїнської мови подано в СУМ XVI — п. п. XVII IX 139–142]: *а во'на (ко'рова — М. В.) з'їїла |же'л'їз'аку (Ф), сто'л'би дерев'їан'ї і // т'ї там ар'ма.. |же'л'їзо (А), від цього іменника утворено й відповідний прикметник *дес' дос'таї |бат'ко ж' |д'їжку та'ку |же'л'їзну; то'д'ї д'їверки // по'ставила |же'л'їз'н'ї (А)*.*

Інформатор семантично розрізняє іменники *бочка* [ЕСУМ 1 240] та *дїжка* [ЕСУМ 2 88]: *там |бат'ко ўже / дос'таї / ч'ї та'ку*

Д'їжку // ну да // дес' дос' таї | бат'ко і Д'їжку та | ку же^м | л'їзну // сп'їд
ч'ого? / ч'и | може **сп'їд** | **боч'ки** з іа'кой? / ну ту | ди | в'їдер на | дес'ат'
(А). Пор. *то то* | мама | каже // *кол'од'а* | з'ї | бу | ли ... а в | *кажд'ім* | *двор'ї*
ко | *кол'од'аз'* // і *так'і* **Д'їжк'и** | *сто* | *їат'* (Ф).

Поza всякий сумнів, іменник *мир* 'народ' [Гр. II 426] виказує ще праслов'янське походження [ЕСУМ 3 463], напр.: *с'к'їл'ки* ж | *нашого* | **мира** | *ї* | *ха* | *роших* | **л'у** | **деї** (С).

Номен *скот*, безумовно, продовжує праслов'янське *skotъ [ЕСУМ 5 238–239], напр. | *т'їки* | **кол'о** | **с'коту** | *ро* | *бил'а* (С), *ї* | *папу* | *вайїм* | **скот** | *ї* | *кон'ї* (Ф). Значення цього іменника 'скотина, домашнєе животное (преимущественно из рогатого скота)' [Ср. III 387], зафіксоване ще староукраїнськими текстами, скоріше за все, не змінилося від праслов'янського періоду, пор. 'четвероногі свійські сільськогосподарські тварини' [СУМ IX 307]: *полониша* | **скоты** | *и* | **конѣ**. *вельблуды* | *и* | *челадѣ*. *и* | *приведоста* | *и* | *в* | *землю* | *свою* (ПВЛ 228) та *о* | *це* / *у* / *в* | *мого* | *д'їда* | *бу* | *ло* // *с'їм* | *ко* | **роу** // | **кон'ї** // | **во** | **ли**; *ї* | *так'і* | *д'їжк'и* | *стойат'* // *кон'уш'н'ї* | *здо* | *ров'ї* // *в* | *кон'уш'н'ах* / *ї* | *мама* | *каже* | *на* | *т'агуїм* // *ї* | *папу* | *вайїм* | **скот** | *ї* | **кон'ї** (Ф), *а* | *ми* | *н'ї* | *пах* | *тит'* // *о* | *той* | **скот** / *так* / *так* | **ко** | **роу** | **ско** | **тину** | *л'уб'л'у*; *б'ї* | *жу* ж | *з* | *ро* | *боти* / *од* | **ко** | **роу** / | *т'їки* | **кол'о** | **с'коту** | *ро* | *бил'а* (С).

Очевидно, старою буде й назва *стен* [ЕСУМ 5 409], що в говірці зазнала трансформації *ї* | *под'ї* | *лин'ї* | *сти* | *ни* // *це* | *м'ї* | *стен* | *а* | *це* | *м'ї* | *стен* | *а* | *це* | *м'ї* | *стен*; | *самого* | *с'таршого* | *в* | *били* / **на** | **наш'їм** | **сте** | **пу** / *о* | *це* | *с'ї* | *ди* | *стен* (Ф). Аналізований текст, здається, дає підстави говорити про семантичну опозицію іменників *стен* : *поле*, напр. *п'ї* | *с'л'а* | *того* | *їак* | *п'роїде* | *зг'їн* // *во* | *да* | *зб'їжит'* // *все* | **с'те** | **п'ї** | **та** | **с** | **по** | **л'ї** | **ї** (А).

Іменник *пш'їнка* означає 'кукурудзу' [ЕСУМ 4 648], напр.: **пш'їн** | **ки** | *то* | *д'ї* ж | *по* | *л'ол'и*; **пш'їн** | **ки** | *то* | *та* | *к'ї* // *об* | *ч'ї* | *хруїїм* / *ли* | *с'точ'ки* / *ко* | *ров'ї* | *там* / *а* | *т'ї* | *цур* | *ки* // *по* | *ла* | *мал'и* | *ї* | *в* | *п'їч'* // *на* | *пал'увал'и* (Ф).

Номен *хата* вживаний на позначення будинку та окремої кімнати, напр.: *в* | *во* | *ї* | *ну* | **хату** | *ро* | *з* | *бил'о*; *дес'* | *здо* | *рова* | *пло* | *ш* | *ч'ад* | *ка* // *так* | *при* | *мерно* | *їак* | *о* | *це* | **хата** | *ї* | *ше* | *ї* | *ту* | **хату** (А), пор. СУМ XI 28–29.

Цікаво відзначити, як бабуся називає свого чоловіка *м'ї* | **ха** | **з'айїн** | *ро* | *біу* | *на* | *кон'ах* // *та* | *га* | *р'бу* | *за* | *п'ра* | *же* | *ї* | *то* | *на* | *к'ла* | *де* / | *по* | *ї* | *ну* (Ф), ще пор. *де* | *добрий* | **ха** | **з'айїн** | *з* | *ро* | *з* | *умноїу* | *гол'о* | *вою* / *там* | *л* | *геше* | *ї* | *л'уд'ам*; *їа* | *дир'жус'* / *Олек'с'їй* | *Пванович'а* / *ну* | *в'їн* / *ни* | *до* | *уже* | *ви* | *ликий* | **ха** | **з'айїн** // *пл'о* | *жен'ко* | *нам* (С).

В одному тексті зустрічаємо віддієслівний прикметник *тяжкий*, яким бабуся характеризує свого сина-інваліда *їа* | *бис* | *ч'ол'о* | *в'їка* /

х'л'опец' у'л'ч'ує'а / ос'цеї **т'ах'киї** (С). Семантика цього прикметника, як розуміємо, позначає того, хто 'вимагає багато уваги, зусиль, терпіння; марудний'. Здається, це утворення ще не було зафіксоване лексикографічними працями [ЕСУМ 5 697; СГНН IV 142–143].

Прикметник *справний* Словник Бориса Грінченка пояснює як 'исправный, исполнительный', причому паспортизація цього слова (Ганна Барвінок) [Гр. IV 189] пов'язана з північними говірками: *так ми'н'ї ї вра'ч'ї ка'зали шо од важ'коїї ро'боти та'коо х'л'опчик / у'мом він бу'є **сп'раўнії** / і тої* (С).

Здається, в аналізованих текстах представлено диференційоване вживання прикметника-займенника *цілий* і означального займенника *весь*, напр.: *о'то |ц'їлу |з'їму ж на п'їч'ї / там |тепло і вс'о* (А), *п'їш'ла шоб до'даму / бо на степ на |ц'їл'нї ден'* (Ф) та *прої'шов **вес'** л'од* (А). Юрій Шевельов говорить, що форма *цілий* характеризує західноукраїнський слововжиток, а форма *весь* — східноукраїнський [Шевельов 1996: 46, 99–100]. Наголос нормально має бути на кореневому голосному [Шевельов 1996: 136], як і в наших формах.

В діалектному тексті відзначаємо прислівник *живо* зі значенням 'швидко, хутко': *та / так |живо в'мер'ла* (Ф). Ймовірно, найранішу фіксацію слова з таким значенням збережено в Четьї 1489 р. [СУМ XVI — п. п. XVII IX 151], хоча форма, безперечно, ще праслов'янська.

А прислівник *во'ни* **л'о'ўко** жи'ли (Ф), *ше ї ч'оло'в'їк ми'н'ї ка'заў // та'ки то'д'ї ше ни тої / ми'н'ї **л'о'ўко** шо ти отак / і ку'т'у с'тавиш на ст'їл* (С) генетично пов'язаний із говірками північного наріччя, пор. 'хорошо; красиво' [Гр. II 374].

Очевидно, можна ствердити, що розглядані тексти відображають занепад уживання прислівника *багацько*, співвідносного з прикметником на **-с(ь)к-**, цей прислівниковий тип був активним щонайпізніше від XVII ст. [Німчук 1978: 375], оскільки у XVIII ст. пам'ятки вже фіксують абстрактний відприслівниковий іменник *багацькість* 'велика кількість' [Тим. I 48]. У мовленні чоловіка й однієї бабусі цього слова не зустрічаємо, а в розповіді іншої бабусі відзначаємо на початку розповіді форму *багато*, а вже далі — *багацько*: *ха'барства |дуже **ба'гато**, пло'хен'ко нам // ч'ї |дуре **ба'гац'ко**, та'ки їа по своїйї |вулиц'ї |бач'у **ба'гац'ко** ч'ї'жих* (С). Прислівник *багацько* давніше вже чув від бабусі-сусідки та її онука, з яким ми товаришували у початковій школі, форма

багацько, як тепер розумію, контрастувала з узвичаєнішою *багато*, власне тому, мабуть, так і запам'яталася. Як удалося з'ясувати, бабуся родом була з недалекого від міста села (Широківського району?).

Ще цікаво вказати, що наші діалектні тексти фіксують активне побутування прислівника *страшне*, напр.: *заросло **страшне**, гн'езда там // **страшне** (А), і це таке було / в'с'аке було // це **страшне** / як з'думайш (Ф)*. В українській мові прислівники на *-е* приблизно від XVII ст. витісняють прислівники на *-о* [Німчук 1978: 378], хоча „епізодично трапляється *-е* після *-н* ... *безпечно*, ... *марне*, одначе звичайніші тут форми на *-о*: *безпечно*, *марно*. Нормально вживається форма на *-е* після шелесних: *хороше*, *гаряче*, *дуже*, *байдуже*, *гоже*, *рішуче*” [Шевельов 1951: 337]. Ще пор. прикметник *ваку|вац'їя |дуже ж **гір**ка (С)* та прислівник *ну шо ми|н'ї було / |дуже **гір**ке / холодила по си|л'ї х|л'їба про|сит' (С)*.

З інших прислівників заслуговують на увагу ще *д'їлтеї йа хрис|тим|га **к**рад'ко|ма // бо кум у |парт'її (С)*, прислівники з суфіксом **-ома** оформилися в українській мові від початку XVIII ст. [Вербовий 1993: 46];

*п'р'амо на ч'є|рен'ї / рос|тої // поса|довл'ат' // і та|кій у|**вишки** х|л'їб (Ф)*, пор. *у|вишки* ‘заввишки’ [СГНН 4 145] та у полтавських говірках др. пол. XVII ст.: „...м'бю вь пазь с подвалить и у **выш** збудовати” [цит. за Ващенко 1957: 56].

Отже, проаналізований матеріал дозволяє дійти висновку, що в своїх найголовніших рисах говірка села Лозоватка Криворізького району Дніпропетровської області органічно входить до степового говору, виявляючи при цьому спільні риси як з північним, так і з південно-західним наріччями української мови. Власне характер поєднання та вияву таких рис створює специфіку мовної будови досліджуваної говірки.

Список скорочень джерел

АУМ — Атлас української мови. — К.: Наук. думка, 2001. — Т. III.

Гр. — Грінченко Б. Словарь української мови. Надрук. з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — Т. 1–4.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: у семи томах. — К.: Наукова думка, 1982–2005. — Т. 1–5.

ПВА — Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись. — Ленинград, 1926. — 286 с.

СГНН — Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці. — Запоріжжя, 1992. — Т. 1–4.

Ср. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — Спб, 1893–1912. — Т. I–III.

СУМ — Словник української мови: в 11 т. — К.: Наукова думка, 1970–1980. — Т. I–XI.

СУМ XVI — п. п. XVII — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Львів, 1994–2005. — Вип. 1–12.

Тим. — Історичний словник українського языка / За ред. Є. Тимченка. — Харків–Київ, Держвидав України. Т. 1. Вип. 1, 2. 1930–1932. — 948 с.

Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. — М.: Прогресс, 1986–1987. Т. 1–4.

Я. — Яворницький Д. І. Словник української мови. — Катеринослав, 1920. — Т. 1. — 412 с.

Література

Бевзенко 1960: Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — 416 с.

Ващенко 1957: Ващенко В. С. Полтавські говірки. — Х.: Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1957. — 538 с.

Вербовий 1993: Вербовий М. В. Прислівники із суфіксами -ма, -ми, -мо в історії української мови // Мовознавство, 1993. — № 4. — С. 42–46.

Гриценко 1990: Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. — К.: Наукова думка, 1990. — 272 с.

Гриценко 2003: Гриценко П. Ю. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії // Микола Павлюк, Іван Робчук. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. — Едмонтон–Львів–Нью-Йорк–Торонто: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. — С. I–XVI.

Гриценко 2004: Гриценко П. Ю. Слобожанський говір // Українська мова: Енциклопедія. Видання друге, виправлене і доповнене. — К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М. Бажана, 2004. — С. 608–609.

Жилко 1966: Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. — К.: Рад. школа, 1966. — 308 с.

Німчук 1978: Німчук В. В. Прислівник // Історія української мови. Морфологія. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 342–412.

Німчук 1993: Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К.: Наукова думка, 1992. — 416 с.

Робчук, Павлюк 2003: Микола Павлюк, Іван Робчук. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. — Едмонтон–Львів–Нью-Йорк–Торонто: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. — 784 + XVI.

Шевельов 1951: Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови. — Мюнхен, 1951. — 404 с.

Шевельов 1996: Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. — Львів–Нью-Йорк, 1996. — 192 с.

Шевельов 2002: Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. — Харків, 2002. — 1054 с.

Verbovyi Mykola

From the observations of the subdialect of Lozovatka village in Kryvyi Rih district of Dnipropetrovsk region

The article deals with a description of the main peculiarities of the steppe subdialect of Lozovatka village. The author scrutinizes the main phonetical, grammatical, syntactical and lexical peculiarities and shows that they characterize the mentioned subdialect as a language system.

Key words: subdialect, texts of a dialect, peculiarities of a subdialect.

Кривий Ріг

Стаття надійшла до редакції 3.09.2011